

10. Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками. 1941–1944 рр. : збірник документів. — Житомир : Рад. Житомирщина, 1948. — 219 с.
11. Житомирщина на фронтах Великої Вітчизняної війни. 1941–1945 рр. — Житомир : Льонок, 1995. — 350 с.
12. Житомирщина у Великій Вітчизняній війні. 1941–1945 рр. : збірник докум. і матер. — К : Наук. думка, 1969. — 291 с.
13. Історія міст і сіл УРСР. Житомирська область. — К. : Ін-т історії АН УРСР, 1973. — 728 с.
14. Лобода М. К. Політика і практика працевикористання в окупованій Україні (1941–1944 рр.) / М. К. Лобода // Укр. іст. журн. — 2010. — № 3. — С. 64–75.
15. Костриця М. Ю. Житомир: підручна книга з краєзнавства / М. Ю. Костриця, Р. Ю. Кондратюк. — Житомир : Косенко, 2007. — 464 с.
16. Наш рідний край : метод. розробки та рекомендації / [за заг. ред. проф. М. І. Лавриновича]. — Житомир : Б. в., 1988. — С. 97–106.
17. Новик М. К. Житомирщина в роки воєнного лихоліття / М. К. Новик // Житомирщина. Історичний нарис : Навч. посіб. — Житомир : Полісся, 2008. — С. 147–175.
18. Пам'ятки археології, історії та монументального мистецтва / [за заг. ред. Г. Мокрицького] / Енциклопедія Житомира. — Т. 2. — Кн. 1. — Житомир : Волинь, 2009. — 244 с.
19. Слободянюк П. Я. Холокост на Правобережжі України / Слободянюк П. Я. — К. : Б. в., 2009. — 334 с.
20. Стривожена пам'ять : спогади ветеранів (учасників боїв за визволення Житомирщини). — Житомир : Льонок, 1993. — 224 с.
21. Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 — листопад 1943): питання методології та історіографії / О. Удод // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 2006. — Вип. 15. — С. 384–392.
22. Українське слово. — 1941. — 3 серпня.
23. Українське слово. — 1941. — 24 серпня.

Г. В. Полстаєв

УДК 94 (477) 1941–1944

РУХ ОПОРУ НА ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ. РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКА ІДЕОЛОГІЧНА БОРОТЬБА ЗА ВПЛИВ НА МІСЦЕВЕ НАСЕЛЕННЯ (1941–1944)

У роботі досліджується соціальний аспект інформаційно-пропагандистського протистояння радянської і німецької сторін під час окупації Житомирщини німецькими військами (1941–1944 рр.). Автор проаналізував переліг радянсько-німецької ідеологічної боротьби, розглянув основні засоби впливу на населення.

Ключові слова: ідеологічне протистояння, пропаганда, соціальна аналітика.

В статье исследуется социальный аспект информационно-пропагандистского противостояния во время оккупации Житомирщины немецкими войсками (1941–1944 гг.). Автор проанализировал протекание советско-немецкой борьбы в регионе, рассмотрел основные средства и методы воздействия на гражданское население.

Ключевые слова: идеологическое противостояние, пропаганда, социальная аналитика.

The social aspects of informational and propaganda withstand during the occupation of the Zhitomir region by the German troops (1941–1944) are described in the article. The ways of the soviet-german ideological struggle in the region were analyzed by the author; the main methods of maintaining an influence on the civil population are described.

Keywords: ideological struggle, propaganda, society analytics.

Дослідженню різних сфер повсякденності за часів німецької окупації України сьогодні приділяється значна увага. З-поміж інших тем можна виділити пов'язані з життям цивільного населення в цей час, з розгортанням на окупованих територіях німецько-радянської боротьби, зокрема й ідеологічної, безпосередньо пов'язаної з долею мешканців цих територій.

Ідеологічна боротьба стала одним з аспектів пропагандистського протистояння радянської і німецької сторін під час окупації Житомирщини німецькими військами з 1941 до 1944 рр. Інформаційний вплив однієї зі сторін негайно позначався на становищі іншої. При цьому обопільний інформаційний та пропагандистський диктат був пов'язаний з компрометацією образу ворога, підривом його соціальної бази. Німці й радянська сторона також постійно та цілеспрямовано формували сталі стереотипи в населення, а також прищеплювали йому несприйняття ворожої пропаганди, «іншої» правди.

Визначенню особливостей ідеологічної боротьби, яка за часів Великої Вітчизняної війни тривала між СРСР і нацистською Німеччиною, присвячено велику кількість публікацій. Вплив нацистської та радянської пропаганди на населення досліджували радянські історики І. А. Івлєв і А. Ф. Юденков. Матеріали, які містяться в їхній праці, присвячені політичній діяльності КПРС на окупованих територіях СРСР упродовж 1941–1944 рр. і дають можливість порівняти німецьку й радянську пропагандистські системи під час війни [9]. Сучасний російський дослідник В. Боярський зупиняється у відомій монографії про партизанську війну також на пропагандистській роботі, котру вели з'єднання червоних партизанів [2]. Цілісну картину агітаційно-пропагандистської роботи і пов'язаних з нею завдань, які радянське керівництво ста-

вило перед партизанами, наводять у колективній праці А. Кентій і В. Лозицький [10]. Т. Вронська й О. Лисенко відзначили, що партизанські акти терору й диверсії деморалізували німецький військовий і адміністративний апарат, а також цивільне населення окупованих територій [4, с. 187].

Найбільш виразно, конкретно та влучно окреслила роль нацистського управління пропаганди в формуванні іміджу німецької окупаційної адміністрації генеральної округи Житомир американська дослідниця В. Лоуер [6].

Дослідники відзначають, що радянське керівництво організувало широку пропагандистську діяльність, щоб переконати населення окупованих територій підтримати радянську владу й боротися за неї проти німців. Для створення негативного образу противника використовувалися вербальні, друкарські та інші наочні засоби, радіо. На думку дослідниці О. Салати, війну з Німеччиною «ми виграли в значній мірі завдяки потужному інформаційному простору як у тилу, так і на тимчасово окупованих територіях» [14, с. 323].

На різних етапах окупації ставлення українського народу до війни і окупантів змінювалося, що, певна річ, залежало від місцевих особливостей соціальної політики окупаційної влади та активності радянської сторони.

Влітку 1941 р., з приходом німців, розгромом радянського підпілля та початком нацистських переслідувань, населення в цілому вічківально поставилося до нової влади [17, арк. 65]. Спочатку частина позитивно сприйняла німецькі нововведення в економіці, освіті та релігії. З другої половини 1941 р. в пресі й кіно ідеологи нацизму підкреслювали культурність Німеччини, її провідну роль у несенні культури до народів Сходу. Тому в перші місяці окупації серед місцевих мешканців знаходилися охочі поїхати до Райху добровільно і ті, хто з власних міркувань удався до співпраці з окупаційною адміністрацією.

Як відзначав у доповіді про настрій населення в Україні професор Ханс Кох, українські селяни восени 1941 р. найбільше побоювалися, що більшовицький терор повернеться. Тут, в Україні, протягом трьох десятиліть влада змінювалася близько п'ятнадцяти разів, у тому числі двічі — німецька. І ті, хто бажав би німцям перемоги, лишалися, фактично, заручниками сталінської системи, оскільки водночас сотні тисяч українських чоловіків перебували в радянській армії, у робітничих колонах, в евакуації, тощо. [17, арк. 54].

Цікавим з соціально-психологічного погляду є свідчення про те, що селяни замість вислову «більшовики», використовували евфемізми: «колишній уряд», або просто — «ті».

Частина мешканців регіону уникала слів і символіки, пов'язаних із радянським минулим. Населення чекало, як вирішиться доля армій Радянського Союзу, які відступали до Москви, а також сподівалося на низку обіцяних німцями економічних та соціальних перетворень. За відомим висловом про-

фесора Ханса Коха, «люди були схильні бачити в німцях “закутих в броню аскетів, яким байдужі алкоголь і жінки”, “панів”, що не спокусяться чужим добром чи шкірою на чоботі, і, коли реальна поведінка німців суперечила цьому уявленню, в громадах починало проявлятися розчарування і невдоволення новими господарями» [17, арк. 37]. Українські робітники, які бралися працювати на німців, усе робили добре: «працюють із вигадкою», «хитро і вміло», — як відзначали останні [17, арк. 38]. З іншого боку, для життя за «нового порядку» народ вигадав і різні таємниці та хитроці. Це проявлялося в багатьох аспектах повсякденного життя, зокрема в збиранні різного реманенту, як то розкрадених деталей машин, верстатів і т. п.; і при відновленні розбитих церков, і при відкритті нових українських шкіл тощо.

Проте події зими 1941/1942 рр. довели слабкість нацистської Німеччини, й, певною мірою, підготували ґрунт для роботи радянських пропагандистів. Також підірвали довіру населення до німців незавершена аграрна реформа та високі податки [6, арк. 1–2].

Німці, які прибували в край виконувати посадові обов'язки, зразу мушили з'ясувати для себе стан справ стосовно меж своєї влади і рівня впливу в кожному конкретному районі чи населеному пункті області.

Нацистська пропаганда базувалася на загальновідомих принципах, котрі сформулював А. Гітлер*.

При її розповсюдженні німці передусім наголошували на перспективах України та її народу й ігнорували сьогоденні проблеми, і в першу чергу те, чим, власне, жило селянство. Також німці не дбали про запобіжні дії та пропагандистські заходи у відповідь на широку радянську контрпропаганду щодо різноманітних повідомлень про злочини на окупованих Східних землях.

Найбільшою мірою радянський інформаційно-ідеологічний вплив на мешканців міст і сіл Житомирщини здійснювали партизани, а також групи радянських підпільників. Партизанський рух в області, попри початкову слабкість, існував. Його розвиток також допоміг радянському керівництву змінити настрої мас у регіоні на свою користь та перевести ідеологічне протистояння, розпаловане силами народних месників, у площину патріотичної боротьби за звільнення від німецьких загарбників.

Радянська сторона вела велику агітаційну роботу з викриття брехливих обіцянок окупаційної влади, роз'яснювала в пресі й на радіо зміст німецьких економічних і соціальних перетворень. Радіо та друкована пропаганда як технологічні інструменти інформаційної боротьби мали великий вплив

---

* 1) пропаганда має звертатися тільки до мас, 2) вона має впливати більше на відчуття, ніж на розум, 3) використовувати легкі, чіткі, ясні та короткі формули й гасла, 4) поширювати брехню, пропагувати її вперто, грубо.

на свідомість мас. Їхній вплив за умов окупації змусив людей переоцінити своє становище та уявлення про власне майбутнє.

Партійно-політичною роботою в партизанських загонах керувало політичне управління ЦШПР. В тил ворога воно постійно відправляло пропагандистські матеріали, журналістів, друкерів та скаладчів. Постачанню агітаційно-пропагандистських матеріалів і друкарських засобів (машинок, наборів шрифтів, фарб тощо) навіть віддавалася перевага при формуванні вантажів для партизанів [13, с. 235]. Разом з тим, можливості партизанів були обмежені через фактичну перевагу нацистської пропаганди в краї (оскільки вона за умов окупації лишалася офіційною, а радянська — відповідно, забороненою, «бандитською»).

Навесні 1942 р. значно змінився стан суспільства окупованих територій. На той час ситуація на фронтах змінилася не на користь німців: наступ Вермахту та його союзників було призупинено, посилилася диверсійно-підривна активність радянської сторони. В оперативному зведенні № 19 командувача військами Вермахту на території Райхскомісаріату «Україна» за травень 1942 р. відзначалося, що настрої населення в ньому став для німців «основною проблемою, вирішення якої мало велике значення для ведення війни у цілому» [17, арк. 1–2]. Що довше тривала війна, зазначали німецькі економічні аналітики, то важливішою ставала роль України в забезпеченні Вермахту сировиною та продовольством.

Радянська сторона отримала широкі можливості для ідеологічного впливу на мешканців краю. Морально-психологічний стан населення, передусім українців, його ставлення до німців суттєво погіршилися через те, що почастішали облави в містах і селах для відправлення працездатних осіб на роботи до Німеччини, а також арешти за звинуваченнями в саботажі та співпраці з партизанами. Люди почали вдаватися до різних способів подвійної гри. При цьому втеча в партизани лишалася останнім найвірнішим кроком для кожного (поза ідеологічною мотивацією), хто не хотів постраждати від радянських патріотів, лишаючись на службі (тією чи іншою мірою) в німців.

Однією з останніх подій, які мали пропагандистський розголос на території генеральної округи «Житомир» стала подорож трьох українських селян до Райху влітку 1942 р. Протягом двох тижнів вони знайомилися з Німеччиною, і після їхнього повернення генерал-комісар Ляйзер наказав широко оповістити населення про переваги «культурного способу ведення сільського господарства» [18, арк. 7]. Цей пропагандистський крок був викликаний необхідністю зменшити напруження, що склалося через мобілізацію робочої сили з України. Також аналітики з відділу пропаганди доктор Кнюпфер та доктор Ціглер запропонували опублікувати дещо з листів українських робітників до близьких і рідних.

Проте чутки, поширювані німцями, входили в контакт з іншими відомостями, трансформувалися, і так з'являлися «новини». Нерідко траплялося, що в хід ішла й дезінформація. Чутки поширювали і радянські партизани, підпільники, і націоналістичні угруповання. Наприклад, на території окупованої Житомирщини часто виникали й отримували небаченого розголосу чутки про знущання з робітників у Німеччині, про те, що селянам роздаватимуть землю, про нацистські звірства, тощо [7, арк. 19].

Населення України звикло до постійної сильної пропаганди. Тому послаблення / зникнення німецької пропаганди в регіоні змусила декого думати, що не все у німців іде добре. Німецький новий порядок народ розглядав у даному контексті як стихійне лихо, уникнути якого, щоб вижити, хоч і небезпечно, але можливо.

Від літа 1943 р. тривали бої за остаточне звільнення України. Під тиском Червоної Армії німці відступали й закликали сільські громади знищувати господарства і відходити разом з ним. Можна говорити про те, що на осінь 1943 р. заходи їхньої пропаганди вже не діяли на українське селянство. Станом на серпень 1943 р. німці визнавали, що 95% мешканців краю ставиться до них вороже [18, арк. 82]. Оперування великих партизанських з'єднань на значній частині території області полегшувалося завдяки використанню преси та радіо і створювало позитивні передумови для зміцнення інформаційного впливу радянських партизанів на місцеве населення. Масштаби такого ідеологічного програшу німецької сторони важко переоцінити, тому, власне, з того часу боротьба між двома сторонами стала жорсткішою, поляризуючи решту українського населення на прихильників та ворогів радянської влади.

Те, що німці використовували терор та колективну відповідальність, викликало гнів народу, вело його в лави партизанських загонів. Разом з тим, серед відгуків про поведінку партизанів Житомирщини нами було записано і негативні свідчення сучасників. Стосувалися вони окремих мародерських злочинних дій серед червоних партизанів. Це, зокрема, трапилось у селі Рудня Камінь Володарськ-Волинського району*, селах Голубин і Грем'яче Романівського району**, Старий Бобрик*** тощо. Всі опитані, попри свій вік та довгий час, який минув з часів окупації та війни, добре пам'ятали, як у їхніх сім'ях відбирали теплий одяг, борошно та припаси, інколи забирали домашню птицю. Всі вони свідчили про ворожість та байдуже ставлення людей, що прийшли до них і назвалися партизанами, до цивільних

---

* Зі спогадів жителів села Марії Журавської, Кароля Неборачка, записаних автором у 2004 р.

** Зі спогадів Анатолія Сингаєвського.

*** Зі спогадів Адоліни Ренькас.

осіб, котрі перебували на окупованій ворогом території. З іншого боку, слід пам'ятати, що протягом періоду окупації й ведення партизанської війни в краї його мешканці контактували з багатьма збройними угрупованнями, належність яких важко було встановити.

З донесення з'єднання червоних партизанів під командуванням Сабурова відомо, що в населення північних районів області під час окупації виробився такий тип повсякденної поведінки, коли люди, живучи в селах, частину особистих речей ховали в землі, а необхідні речі та одяг тримали під рукою, кожної хвили готові до втечі. Чоловіки по черзі несли службу з охорони селищ, виходили на зв'язок з партизанами [16, арк. 273].

Радянська та німецька сторони, по-різному розставляючи смислові акценти в своїх агітаційних матеріалах, присвячених висвітленню того самого питання, вживали подібні за суттю прийоми й засоби психологічного впливу на одержувача інформації [15, с. 103]. В німецькій плакатній продукції поміж інших тем сатирично зображувалася колективізація і висміювалося радянське керівництво. Відомі в народі радянські політичні, соціальні та економічні гасла використовувалися в таких плакатах разом із зображеннями, протилежними за образом і емоційним змістом [19, арк. 28 зв.].

Аби посилити негативний образ ворога, і нацисти, і радянська сторона виготовляли і розповсюджували карикатурні зображення. Залежно від ефективності пропаганди радянської чи німецької сторони, люди могли докорінно переоцінювати своє становище та власні уявлення про своє майбутнє [15, с. 221]. Карикатура стала одним із найпоширеніших видів пропаганди серед населення окупованих територій.

У кінці березня 1943 р. генеральний комісар Ляйзер поставив перед комісарами вимогу збирати та передавати йому всі фотографії, свідчення та документи, які виявляли страхіття більшовицького режиму. В місцевих українських газетах друкувалися статті про щедру та справедливу правління німців у краї, про декрет про приватизацію сільськогосподарських угідь та майна, публікувалися оголошення з працевлаштування, пропагувалися релігійні свободи та досягнення української культури за німецької влади.

Пропагандистські прийоми нацистів були фактично аналогічними радянським. Пропагандисти обох сторін вели затяту боротьбу за опанування масами. В усіх українськомовних німецьких газетах, які виходили друком на території генеральної округи, регулярно публікувалися звернення німецької адміністрації, зокрема генерального комісара, до українського селянства. Так, можна навести зміст статті, присвяченої новим жнивам 1943 р. Генеральний комісар закликав селянство «з сумлінністю збирати врожай», «видавати та карати кожного», хто виступає проти (при цьому точно не було сказано, кого видавати та карати, натомість лише туманно написано про «кожного, що грішить

проти благословенної землі і працюючих рук») [3, арк. 8]. В даному контексті помітна спрямованість на досягнення впливу на селянство за рахунок використання простого і разом з тим розмитого й неясного емоційно-образного змісту звернення. В інших випадках говорилося про зміну сівозмін, плани заготівель м'яса, молока, яєць, а заодно висміювалися недолугість, лінощі та неадаптивність радянських колгоспників (газети «Олевські вісті», «Овруцькі вісті», «Ружинський вісник», «Голос правды» та ін.). Також в окупаційній пресі можна було знайти статті й нариси про становище українських робітників у Райху в відповідь на радянську контрпропаганду. Такі публікації не мали успіху серед населення [12, с. 1–2]. Поставали вони як реакція на контакти з радянськими партизанами, від яких люди дізнавалися інші відомості про долю своїх рідних і близьких, зокрема про безправність українських юнаків та дівчат у Райху, про голод і знущання, яких вони там зазнавали [1, арк. 3].

В газеті «Українське слово» пояснювалися завдання німецької пропаганди для народу [8, арк. 4]. Серед них були, в першу чергу, виявлення та затримання всіх, хто в будь-який спосіб підтримував радянську владу, також вимагалось всю антинімецьку пропаганду вважати також протиукраїнською, переслідувати її розповсюджувачів і, зрештою, зазначалося, що «перемога німецької нації на східному фронті є рівнозначною перемогою української нації». Як видно з наведених прикладів, прийоми нацистської системи пропаганди в комісаріаті «Житомир» мало чим відрізнялися від тих, які німці експлуатували в інших регіонах окупованої України. Тут ще важливим залишається додати, що новини з фронту, а також інша інформація стосовно економічного й, частково, культурного життя краю, проходячи нацистську цензуру, нерідко змінювали первинний зміст. Прикладом цього може бути повідомлення з газети «Коростишівські вісті» за 1 вересня 1943 р., в якому йшлося про «поширення добровільної співпраці населення по боротьбі з партизанськими “бандами”» [11, арк. 4]. Далі для всіх охочих гарантувалася анонімність звернення до поліції й зазначалося, що прізвища «підозрілих осіб» достатньо подати письмово.

Це видається сумнівним. Фактично, населення вже давно відійшло від співпраці з німцями, і тут — «поширення добровільної співпраці» та «звернення до жандармерії». Навряд чи хто став би ризикувати життям за збанкрутілий режим і досягнення нового порядку напередодні звільнення області, тим більше, коли Червона Армія виходила на підступи до Дніпра.

Програми преміювання найкращих робітників та інші пропагандистські зусилля відділу пропаганди в житомирському регіоні зазнали краху. Вони були надто незначними та надто запізнілими. В апараті комісаріату, в Житомирі, було створено новий відділ пропаганди, який раніше перебував у складі політичного департаменту. Функцією німецьких комісарів, окрім ви-

конання поліцейських заходів та посиленних заходів безпеки, стала ще й нова пропагандистська кампанія, головним акцентом якої було «розкриття радянських злочинів для широких кіл українського населення» [5, арк. 1]. Проте співпраця уродженців області обмежувалася переважно лише спонтанними зв'язками з німцями (господарськими, торгівельними, трудовими чи будь-якими іншими). Тому результати такої «нової пропагандистської кампанії» виявилися для німців надзвичайно невдалими.

Наприкінці літа 1943 р. охочі приховати від радянської влади власну співпрацю з ворогом, можливо, знищили або замінили відповідні записи про діяльність під час окупації. Окрім того, люди, звісно ж, ставали на бік тих, кого вважали потенційним переможцем. Після поразки Німеччини під Сталінградом на початку 1943 р., перехід на бік радянської влади видавався безпечнішим кроком.

Сьогодні складно визначити сумарну дію всіх факторів інформаційної боротьби між СРСР та нацистською Німеччиною на морально-психологічний стан більшості громадян, що лишилися під окупацією. Можна припустити, що певний відсоток населення взагалі не був залучений до колаборації чи підпільних партизанських дій. Проте виживання в умовах нацистської системи робило цих людей «другосортними», «заплямованими» окупацією в очах радянських людей, які не знали окупації.

Таким чином, одним з аспектів військово-політичного і соціально-економічного радянсько-німецького протистояння на Житомирщині стала ідеологічна боротьба між ними. Агітаційна та пропагандистська робота була одним із пріоритетних завдань партизанської боротьби. Багатокомпонентна і різнобічна, вона включала і випуск газет, і ведення роз'яснювальних бесід, і контрпропаганду проти німецької сторони. Нацисти при цьому також проводили відповідні агітаційно-пропагандистські заходи, розуміючи важливість дієвої підтримки з боку місцевого населення. Тому протягом 1941–1944 рр. обидві сторони здійснювали цілеспрямований і багатоплановий вплив на мешканців області.

1. Більшовицькі брехні про німецьку культурну працю // Коростишівські вісті. — 1942. — 16 грудня.

2. Боярский В. И. Партизанская война: история утерянных возможностей / Боярский В. И. — Мн. : Харвест; М. : АСТ, 2001. — 304 с. — (Коммандос).

3. Відозва до сільського населення Житомирської генеральної округи // Коростишівські вісті. — 1943. — 7 серпня.

4. Вронська Т. Специфічні форми і методи боротьби радянських партизанів на території окупованої України / Т. Вронська, О. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — К. : Інститут історії України НАН України, 2010. — Вип. 13. — 261 с.

5. Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). — Ф. 1151. — Оп. 1. — Спр. 37.
6. ДАЖО. — Ф. 1151. — Оп. 1. — Спр. 703.
7. Там само. — Ф. 1376. — Оп. 1. — Спр. 16.
8. Завдання пропаганди // Українське слово. — 1941. — 2 жовтня.
9. Ивлев И. А. Оружие контрпропаганды, Советская пропаганда среди населения оккупированной территории СССР. Сборник материалов / И. А. Ивлев, А. Ф. Юденков. — М. : Мысль, 1988. — 287 с.
10. Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944) / А. Кентій, В. Лозицький. — К. : Генеза, 2005. — 408 с.
11. Коростишівські вісті. — 1943. — 11 вересня.
12. Москвін П. Наш другий фронт: Партизани в боях за визволення Житомирщини / П. Москвін // Радянська Житомирщина. — 1983. — 11 грудня. — (Край рідний. Ніхто не забутий, ніщо не забуде).
13. Партийное подполье: Деятельность подпольных партизанских органов и организаций на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны / Сост.: А. А. Бабаков, Т. К. Дандыков и др. — М. : Политиздат, 1983. — 352 с.
14. Салата О. О. Засоби та механізми формування інформаційного простору України в умовах Великої Вітчизняної війни / О. О. Салата // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей Інституту історії України НАН України. 2008. — № 11. — С. 321-330.
15. Салата О. О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації / червень 1941–1944 рр. / Салата О. О. — Донецьк : Норд-Прес, 2010. — 362 с.
16. Центральний державний архів вищих органів влади України (Далі — ЦДАВО України). — Ф. 1. — Оп. 9. — Спр. 100.
17. ЦДАВО України. — КМФ. 8. — Оп. 1. — Спр. 38.
18. Там само. — КМФ. 8. — Оп. 1. — Спр. 64.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. 60.
20. Lower W. Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine / Lower W. — Chapel Hill : University of North Carolina Press, 2005. — 307 с.

В. Ф. Деревінський

УДК 947.7 (092)

ПАРТИЗАЦІЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ: 1990–1992 рр.

В статті розглянуто розкол НРУ на політичні партії. Проаналізовано позицію одного з активних діячів Руху В. Чорновола щодо такої партизації народнофронтівського угруповання. Висвітлено результати та наслідки розпорошення НРУ на окремі партії.

Ключові слова: В. Чорновіл, НРУ, Рух, партії.